

Početak intenzivnog razvoja srednjovjekovnog školstva u Europi autor opisuje u poglavlju »Karolinška renesansa« (117–142) u kojem iznosi razloge za duhovnu i kulturnu promjenu koja je uslijedila nakon seobe naroda i dolaska Karla Velikog, franačkog cara (768. – 814.), čija je suradnja s papom utjecala na razvoj kulturne obnove u Carstvu, a njegova želja za obrazovanjem (učitelj Alkuin) potaknula otvaranje škola u Europi. To se razdoblje naziva »karolinškom renesansom« i predstavlja prijelazno razdoblje u intelektualnom životu srednjovjekovnog Zapada. Tada se razvija književno stvaralaštvo, a uporište ima u samostanima, koji su se podizali u svim većim gradovima onodobne Europe. U poglavlju »Otonsko razdoblje« (143–151) opisuje se vrijeme Otona Velikog (10. stoljeće), kada je Zapadna Europa prihvatila jedinstvenu vjeru i latinsku kulturu. Ipak, autor iznosi da karolinška renesansa i brojni europski filozofi nisu bili sposobni sami pokrenuti dublji kulturni preporod, već su se oslanjali na teorijska i praktična znanja starih Grka, Rimljana, Bizantinaca, Arapa, kao i drugih naroda s Istoka. Književni utjecaj istočnih književnih djela na zapadnoeuropsku srednjovjekovnu književnost Krasić je obradio u poglavlju »Ab Oriente Lux« (153–170).

O pravome kulturnom preporodu koji bi se mogao okarakterizirati kao tipično europski u razdoblju srednjega vijeka autor govori u poglavlju »Kulturni preporod u XI. i XII. stoljeću« (171–184). Naime, lagani gospodarski napredak od kraja 9. stoljeća doveo je tijekom 12. i 13. stoljeća do tehnološkog napretka, a s njime i do društvenog razvoja, koji je rezultirao razvojem gradova u kojima su se podizale škole. U tome je važnu ulogu odigrala Crkva (opatije i samostani), osobito u religioznoj poeziji. U dva poglavlja bavi se opisom razvoja specijaliziranih škola: medicinskih, »Medicinske škole u Salernu i Montpellieru« (185–190), i pravnih, »Procvat pravne znanosti« (191–194). Autor misli da je s osnivanjem visokih škola u Europi najvažniju ulogu imala Francuska, u kojoj su djelovale samostanske i svjetovne škole. O tome je u knjizi posvetio nekoliko poglavlja: »Samostanske i katedralne škole« (195–199), »Katedralna škola u Chartresu« (201–214) i »Pariške škole« (215–239). O sveučilištima u srednjem vijeku, koja nisu nicala samo u francuskim gradovima, već i u drugim dijelovima Zapadne Europe, pisao je u poglavlju »Nastanak sveučilišta« (241–259). Krasić je na kraju iznio svoja stajališta o ulozi koju je knjiga imala u prijenosu znanja u razdoblju antike pa do 13. stoljeća, odnosno do vremena kada se u Europi počinju osnivati sveučilišta, kao centri visokog obrazovanja.

Ova je knjiga sinteza povijesti sveukupnog obrazovanja u antici i srednjem vijeku te će, zasigurno, postati korisna literatura onima koji se bave istraživanjem starovjekovne i srednjovjekovne povijesti. Također, zbog jednostavnoga jezičnog izraza ova knjiga može biti namijenjena i svima onima koji se zanimaju za kulturnu povijest toga razdoblja.

Božena Glavan

Zoran LADIĆ, Last will: passport to heaven. Urban last wills from late medieval Dalmatia with special attention to the legacies *pro remedio animae* and *ad pias causas*, Srednja Europa, Zagreb, 2012., 469 str.

Proučavanje srednjovjekovne pobožnosti na hrvatskim prostorima jedna je od vrlo izazovnih i zahtjevnih istraživačkih tema koja iziskuje opsežan rad na izvornome arhivskom

gradivu, kao i uporabu brojne komparativne inozemne literature. Djelo koje ovdje predstavljamo prerađena je i dopunjena doktorska disertacija Zorana Ladića, istaknutog proučavatelja hrvatskoga srednjovjekovlja, obranjena 2002. godine na Central European University u Budimpešti (Medieval Studies Department).

Knjiga je podijeljena na tri velike tematske cjeline, koje sadrže niz unutarnjih poglavlja i potpoglavlja. Prva cjelina (17–94) sadrži četiri pojedinačna poglavlja. Prvo poglavlje (Introduction: The legacies *pro remedio animae* and *ad pias causas*) sadrži opće napomene o temeljnim problematskim pitanjima kojima se autor bavi u radu. Razloge izradbe djela autor već u uvodnom paragrafu pronalazi u činjenici da je problematika religioznosti i pobožnosti stanovnika srednjovjekovnih dalmatinskih komuna bila dosad relativno neadekvatno obrađena u hrvatskoj historiografiji. Istodobno, a u nerazmjeru s dosadašnjim zanimanjem hrvatske historiografije, postoji mnoštvo i objavljenih i neobjavljenih vrela (oporuka) koje pružaju nebrojene mogućnosti za istraživanje svih sastavnica ove problematike. Odabir Zadra – onodobnoga političkog, gospodarskog i kulturnog središta Dalmacije (čije pismohrane i posjeduju najveću količinu istraživane arhivske građe) – za središte istraživačke pozornosti, logičan je i razumljiv autorov izbor. U istraživanje su uključeni i gradovi s područja srednje (Trogir) i južne (Dubrovnik, Kotor) Dalmacije, pri čemu među njima, poradi specifičnosti povijesnoga razvoja, posebnu važnost ima grad Dubrovnik. Drugo poglavlje (The study of medieval last wills) sadrži iscrpnu raščlambu dosadašnjih saznanja, istraživačkih smjerova i zanimanja istraživača koji su se bavili problematikom religioznosti i pobožnosti u srednjem vijeku. Potanko raščlanjujući i navodeći brojne studije i monografije europskih i američkih istraživača, autor poglavito izdvaja prinose francuskih medievista Michela Vovella, Jacquesa Chiffoleaua, američkog povjesničara Samuela K. Cohna, engleskih Johna M. Jenningsa, Marthe C. Howell, Cliva Burgessa i Jamesa R. Bankera, dok se kao predstavnici srednjoeuropske medievistike (a čiji su uradci metodološki izrazito zanimljivi i hrvatskom istraživaču) izdvajaju Paul Baur i Gerhard Jaritz. Kada je riječ o hrvatskim autorima, Ladić izdvaja nekoliko povjesničara koji su se u svojim radovima bavili ili doticali problematike duhovnosti, religioznosti i pobožnosti žiteljstva srednjovjekovnih dalmatinskih gradova (Jakov Stipišić, Tomislav Raukar, Zdenka Janeković Römer i drugi). Treće poglavlje prve cjeline (Zadar and Dalmatia from the end of the thirteenth until the beginning of the fifteenth century) odnosi se na povijesni razvoj dalmatinskih gradova koji su predmet istraživanja u ovoj studiji. Sources – tako je naslovljeno završno poglavlje prve cjeline. U prvom dijelu ukazuje se na uporabljenu arhivsku građu (oporuke). Temeljne arhivske ustanove u kojima su pohranjene oporuke tih četiriju gradova za srednjovjekovno razdoblje jesu Državni arhiv u Zadru, Državni arhiv u Dubrovniku te Arhiv HAZU u Zagrebu. Izdvajaju se i poimenično navode serije oporučnih spisa (u sklopu bilježničkih spisa) koje su prethodno objavljene (primjerice, serije *Spisi zadarskih bilježnika* u izdanju Državnog arhiva u Zadru itd.). Kao usporedna građa narativnog obilježja autoru su poslužile onodobne kronike ili kasnije nastali povijesni zapisi (npr. trogirskih povjesnika Pavla Andreisa i Ivana Lučića Luciusa, kronika zadarskog patricija Pavla Pavlovića i dr.).

Drugu cjelinu, naslovljenu Wills and testators (95–180), čine tri poglavlja. Cjelina započinje autorovom pomnom raščlambom (The distribution of wills) podjele legata prema vremenskim odsječcima. Prema stupnju sačuvanosti vrela raščlamba je provedena za svaki

grad zasebno. Drugo poglavlje (The testators) u početnom dijelu sadrži autorov osvrt na razdiobu oporuka prema spolu oporučitelja. Osim naizgled suhoparne razdiobe oporučitelja prema spolu unutar pojedinih vremenskih odsječaka, ovakva nam raščlamba govori i o demografskom, društvenom i gospodarskom razvoju pojedinih dalmatinskih komuna. Podrijetlo oporučitelja sljedeće je istraživačko pitanje kojem autor posvećuje pozornost. Ovdje je razdioba oporučitelja načinjena na više razina. Primjerice, u slučaju Zadra razmatra se podrijetlo oporučitelja s obzirom na društvenu poziciju u komuni. Posebno je zanimljivo podrijetlo oporučitelja useljenika, koje autor dijeli prema bližoj odnosno daljoj udaljenosti od grada (od neposrednoga zadarskog zaleđa i susjednih područja Hrvatskoga Kraljevstva do Zadru udaljenih zemalja poput Njemačke i Ugarske). Socijalna stratifikacija oporučitelja sljedeće je problematsko pitanje ovoga poglavlja. Kao i u prethodnim primjerima, izrazito bolja sačuvanost oporuka uvjetovala je da je predmet autorova razmatranja poglavito grad Zadar, koji svojom strukturom odražava i socijalnu strukturu ostalih dalmatinskih komuna. Treće poglavlje druge cjeline naslovljeno je »Reasons for composing the wills«. U početnom dijelu poglavlja autor načelno razlaže razloge (motivaciju) pisanja oporuka. Općenit strah od smrti i sudnjega dana (posebice prisutan u godinama kuge) prisutan je u religioznom shvaćanju ljudi prošlih stoljeća te iz tog motiva potječu i druge vrste motivacija. Ponajprije, oporuke pišu osobe u poodmakloj životnoj dobi, bolesnici, pojedinci koji odlaze na hodočašća ili na druga vrsta putovanja u udaljene krajeve, vojnici koji polaze u rat, zatvorenici, kao i osobe koje za to imaju određen (ponajprije osobni) razlog. Treća cjelina knjige naslovljena je *Pro remedio animae: recipients, legacies, and actions for the salvation of the soul* (181–342). Ova, opsegom najveća, cjelina sadrži tri poglavlja u kojima se razmatraju struktura primatelja oporučnih legata, vrste oporučnih legata te iskazivanje pobožnosti »za spas duše« odlaskom na hodočašća ili u križarske ratove. Prvo poglavlje (Recipients of legacies) sadrži opsežno razmatranje strukture primatelja oporučnih legata kroz pojedine vremenske odsječke za svaki od promatranih gradova. Kao i u prethodnim poglavljima, najopsežniji dio istraživanja odnosi se na onodobnu dalmatinsku metropolu Zadar. U oba su promatrana razdoblja crkve i samostani, kao i pojedinci duhovne osobe (posebice ispovjednici) zabilježeni kao najčešće spominjani primatelji legata. Drugo poglavlje iste cjeline (The types of pious legacies) iscrpna je raščlamba vrsta legata koji se oporučno podjeljuju. Na primjeru zadarskih legata raščlanjuje se podjela novčanih legata kroz dva vremenska odsječka, kao i spol oporučitelja i društveni status. Posebno je vrijedno spomenuti prevagu pripadnika patricijata – vodećega društvenog i gospodarskog sloja zadarske komune – koji ukupnim iznosom podijeljenih novčanih legata prednjače pred ostalim slojevima (građanima, pučanima, distriktualcima i dr.). U nastavku razmatranja vrste oporučnih legata autor na drugome mjestu izdvaja posjede (zemljišne: vinogradi, maslinici, rjeđe oranice). Analizira način njihova spominjanja u vrelima, smještaj unutar gradskog distrikta, omjer te vrste legata u usporedbi s novčanim darivanjima, strukturu darovatelja prema spolu i društvenoj pripadnosti. Za kulturnu i umjetničku povijest dalmatinskih gradova, poglavito kada je riječ o sakralnoj baštini, vrijedni su oporučni podatci u kojima se kao vrsta legata spominju liturgijski predmeti (kaleži, križevi, relikvijari, kandelabri i dr.). Treće poglavlje naslovljeno je Actions for the salvation of the soul. Za svaki od četiriju gradova razmatraju se oporučne odredbe koje se odnose na držanje misa u spomen na pokojnika i za spas njegove duše (i njegovih predaka), pokop i pogrebne običaje, upu-

ćivanje na hodočašće ili odredbe u vezi s križarskim ratovima. Autor, trgom konkretnih primjera iz arhivskoga gradiva, potanko razmatra vrste misa koje se drže nakon oporučiteljeve smrti, mjesta (npr. crkve dominikanskog i franjevačkog samostana) njihova držanja, zatim mjesta odabira posljednjeg počivališta oporučitelja, hodočasničke destinacije (Rim, Bari, Asiz, Jeruzalem, Santiago de Compostela i dr.), a u primjeru Zadra i Dubrovnika kao specifičnost oporučnih legata izdvaja i odredbe vezane uz križarske ratove.

U završnom dijelu knjige nalazi se autorovo zaključno razmišljanje (Conclusions) u sklopu kojega se iscrpno i pregledno razmatraju sve istraživane sastavnice ovoga rada.

Radu je priložen opsežan Appendix: List of Zaratín testators (357–431) koji sadrži popise svih uporabljenih zadarskih oporuka (popisano je oko 800 oporuka). Završni prilog pregled je crkvenih ustanova – primatelja legata *ad pias causas* (433–440). Knjiga završava pregledom uporabljenih izvora i literature (441–460) i slikovnim gradivom (462–469).

Djelo Zorana Ladića prvi put na jednome mjestu objedinjuje postojeća historiografska iskustva o problematici raznolikih izričaja religioznosti stanovništva dalmatinskih komuna u svakodnevnom životu, a svoje teze autor temelji na iznimno iscrpnoj analizi arhivskoga gradiva. Odabirom ključnih gradova dalmatinske povijesti srednjega vijeka znanstvenoj javnosti i širem čitateljstvu predložen je najbolji mogući izradbeni model za proučavanje navedene problematike. Ovdje je potrebno naglasiti da u ovom djelu saznajemo o raznolikim sastavnicama iz povijesti pobožnosti u Hrvata u srednjemu vijeku. Odnosi prema crkvenim ustanovama (i prema onima u matičnome kraju i prema onima u inozemstvu), prema duhovnim osobama, opća vjerska orijentacija tadašnjega žiteljstva dalmatinskih i bokeljskih gradova, odnos prema križarskim vojnama i hodočašćima, darovnice namijenjene u nabožne svrhe, koje ujedno otkrivaju i gospodarsko-društveni status oporučitelja – sve su to sastavnice koje ovo djelo čine iznimno vrijednim u kontekstu znanstvenoga proučavanja hrvatske pobožnosti u srednjemu vijeku. Također, a to vrijedi osobito naglasiti – djelo je napisano na engleskomu jeziku i stoga će, vjerujemo, imati i šireg odjeka i veću uporabnu vrijednost u europskoj i svjetskoj historiografiji.

Lovorka Čoralić

Slaven BERTOŠA, Migracije prema Puli: primjer austrijske Istre u novom vijeku, Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre Pazin, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Državni arhiv u Pazinu, Pazin, 2012., 176 str.

Knjiga spomenutog naslova koju ovdje prikazujemo rezultat je višegodišnjeg istraživačkog pregnuća Slavena Bertoše na proučavanju i raščlambi pulskih matičnih knjiga od 1613. do 1817. godine. To je gradivo pohranjeno u Državnom arhivu u Pazinu i bez sumnje predstavlja izrazito vrijedno povijesno vrelo ne samo za proučavanje najnužnijega gradskog središta u Istri nego i čitavog poluotoka, ali i šireg prostora istočnoga Jadrana. Središnja tema autorove nove knjige, jedne u nizu vrijednih prinosa demografskoj povijesti Istre, migracije su s područja austrijske Istre (Pazinska knežija) u Pulu od početka 17. do prvih desetljeća 19. stoljeća.